

Отже, вплив на сільське господарство оренди неоднозначний. Дрібна селянська оренда, якій була властива хижацька експлуатація землі, оскільки з неї намагалися взяти якнайбільше за короткий час, мало турбуючись про відновлення її родючості, була шкідливою. Така оренда обмежувала прогрес сільського господарства. Шляхом вилучення високих орендних цін із сфери сільськогосподарського виробництва створювалися великі капітали, які часто спрямовувалися на невиробничі витрати. Підприємницька оренда, навпаки, відрізнялася вищою інтенсивністю господарства, сприяла розширенню сільськогосподарського виробництва.

Джерела та література:

1. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії 1861 – 1917 рр. – К., 2011. – 399 с.
2. Темірова Н. Поміщики України 1861 – 1917 (соціально-економічна еволюція). – Донецьк, 2003. – 319 с.
3. Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 1969. – 386 с.
4. Ковальченко И., Селунская Н., Литваков Б. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М., 1982. – 245 с.
5. Горенко А., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. – Черкаси, 1996. – 91 с.
6. Борисевич С. Законодавче регулювання поземельних відносин на Правобережній Україні (1793 – 1886). – К., 2000. – 269 с.
7. Лобко О. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких XIX – поч. XX ст. (економічна діяльність власників у маєтку) // Наукові записки НаУКМА. – Т. 52 [Історичні науки]. – К., 2006. – С. 18 – 26.
8. Теплицький В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-і роки XIX ст.) – К., 1956. – 285 с.
9. Якименко М. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 55 – 63.

Аннотація

Статья посвящена вопросу аренды земли в помещичьих имениях Киевской губернии второй половины XIX – начала XX вв. в контексте общих изменений в Российской империи.

Ключевые слова: аренда, имения, помещики, Киевская губерния, землевладение, землепользование.

Annotation

The proposed article is devoted to the issue of land lease in the Kyiv province landed estates the second half of XIX – early XX century. in the context of general economic changes in the Russian Empire.

Key words : leasing, estates, landowners, Kiyv province, land tenure, land use.

**Наталя Скрипчинська, Олександр Сушко
(Київ)**

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ

Аналізуються особливості податкової політики радянської влади в українському селі у першій половині 20-х років XX ст.

Ключові слова: «воєнний комунізм», єдиний сільськогосподарський податок, натуральний податок, НЕП, податкова політика.

Наукове дослідження оподаткування сільського населення на поч. 20-х років ХХ ст. є важливим для сьогодення для того, щоб не допустити помилок попередніх часів, зуміти сформулювати таку податкову систему, яка б сприяла економічному зростанню виробництва й збереженню підприємницької ініціативи населення.

Обрана тема вже частково представлена в історичній літературі. До питання податкової політики радянської влади в українському селі в зазначений період зверталися П. Гай-Нижник [1], С. Корновенко [2], О. Ганжа [3]. Надзвичайно важливими при розгляді цього питання є дослідження професора С. Кульчицького [4], присвячені аналізу проблем, що мали місце в сільському господарстві України у 20-х роках ХХ ст. Варто згадати монографію Г. Капустяна [5], в якій автор, висвітлюючи становище українського села, дає власну оцінку оподаткуванню сільського населення.

Одним із різновидів податкової політики «совітів» стало запровадження монополії на продукти сільського господарства, що більше відома в історії під назвою продрозкладки. Продрозкладку було накинута українцям силоміць в ході встановлення радянської влади. Саме тому відповідних законодавчих актів власне українського радянського уряду було обмаль. 24 серпня 1920 р. РНК УСРР видає постанову з ультимативною вимогою: «Сільське населення України, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під загрозою рішучої відповідальності здати державним продовольчим органам по встановлених твердих цінах 160 млн. пудів» [1, с. 185].

Розмір продрозкладки залежав не від соціально-економічного становища селян і обсягу вироблюваної ними продукції, а від потреб держави в продовольстві та сировині. Керівництво республіки не приховувало, що продовольче питання в Україні було насамперед питанням політичним – питанням боротьби з «куркулем», а фактично з усім українським селянством [6, с. 97].

Подібні стягнення з українського населення були визначені відповідними постановами та декретами: щодо відбирання «лишків» картоплі (Постанова Ради народних комісарів УСРР від 24 серпня 1920 р.), про обов'язкову поставку свійської птиці (Декрет Ради народних комісарів УСРР від 10 серпня 1920 р.), про обов'язкову поставку худоби на м'ясо (Декрет Ради народних комісарів УСРР від 20 серпня 1920 р.) та ін. «Продрозкладкові» акти запроваджували жорстке монопольне право держави на сільськогосподарську продукцію [1, с. 185].

Формально монополію було встановлено лише для так званих нормованих продуктів, а саме: хлібопродуктів, зернового фуражу та олійних рослин. Монопольне право було виведено поза законодавчі рамки [1, с. 186].

Незважаючи на складну ситуацію, місцеві органи влади під тиском керівних установ прагнули «викачати» з селян якомога більше продовольства. Для цього впроваджувалися такі заходи: «ударні» за збором продрозкладки райони «зміцнювалися» продпрацівниками, оголошувалися партійні та профспілкові мобілізації, проводилися продтижні та продмісяці [7, с. 67]. Збір непосильного податку, який супроводжувався репресивними заходами, став однією з причин голоду та зумовив поглиблення кризи сільського господарства на початку 20-х років.

Щоб відбудувати в країні промисловість, за лєнінською теорією та відповідною постановою КП(б), були потрібні надлишки сільськогосподарського виробництва. Досягти цього можна було лише при встановленні міцної політичної та господарської змички між містом і селом, зміцненні союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Планувалося створити таку систему господарювання і взаємозв'язку між промисловістю і сільським господарством, яка б матеріально зацікавила селянина в різкому збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції [2, с. 49]. Але задекларована теорія задалегідь розійшлася з реальністю: політика «воєнного комунізму» та система продовольчої розверстки вступили в суперечність з життєвими інтересами селянства.

Продрозверстка, яка з 1920 р. поширилась й на інші види сільськогосподарської продукції, стала неефективним і непопулярним методом збирання податків на селі. Період «великої законодавчої імпровізації» мав змінитися новою ретельно виваженою аграрною політикою. Потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів, всієї аграрної політики та практики. В першу чергу це стосувалося податкової системи [8, с. 86].

Вперше, формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розкладку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва» [9, с. 26].

На засіданні політбюро 8 лютого 1921 р. з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це – перший документ, що стосувався нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку порівняно з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті [10, с. 163].

27 лютого 1921 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Перший секретар ЦК В. Молотов запросив до участі в роботі пленуму секретарів губкомів партії та голів губвиконкомів [11, с. 18]. Керівництво КП(б)У зустріло ідею скасування продрозкладки з неприємним подивом і фактично відмовилося підтримати народжений у ЦК РКП(б) проект.

Кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків в українському селі розпочалися на X з'їзді РКП(б) з перегляду податкової системи. 15 березня 1921 р. на з'їзді було прийнято рішення про заміну розверстки натуральним податком – «розверстка як метод державних заготівель продовольства, сировини та фуражу змінюється натуральним податком» [2, с. 52 – 53]. В день закриття X з'їзду, 16 березня, Президія ВЦВК на своєму засіданні прийняла постанову про заміну розверстки податком [12, с. 120]. А вже наступного дня вона була надрукована в газеті «Известия».

Українське керівництво, хоча й заявило про непридатність НЕПу для України і про несвоєчасність його введення, але, підкоряючись партійній дисципліні, прийняло рішення з'їзду до виконання. 27 березня 1921 р. надзвичайна сесія ВУЦВК майже одногослосно постановила замінити розверстку податком та визначила основні принципи його стягнення [3, с. 55]. 29 березня це рішення в законодавчому порядку було затверджено Раднаркомом УРСР у вигляді постанови «Про натуральний податок на зернові продукти».

Здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозкладкою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розкладки з урожаю 1920 р.. Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська губернії, які виконали найбільший відсоток розкладки, звільнялися від виконання решти. Для восьми губерній обсяг розкладки

скорочувався на 20% порівняно з встановленими у 1920 р. зобов'язаннями. Вони повинні були віддати державі ще 54 млн. пудів [4, с. 193].

Отже, в Україні, на відміну від інших районів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка. Декрет ВУЦВК від 27 березня 1921 р. про продподаток у порівнянні з декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. мав свої особливості: 1) зменшені норми продрозверстки вилучалися до нового врожаю; 2) створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок надходжень за податком для задоволення потреб незаможного селянства; 3) у зборі податків головна роль відводилась комнезамам, з метою збереження за ними панівного становища на селі [2, с. 54].

Характерним є те, що декрет про продподаток визначив об'єктом оподаткування зернові продукти. Однак, надалі натуральний податок було запроваджено й на інші сільськогосподарські продукти: картоплю і олійне насіння, продукти бджільництва, яйця (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921 р.) [13, арк. 86], продукти городництва, баштанні культури (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921 р.) [13, арк. 90], солону (Декретом РНК УСРР від 26 червня 1921 р.) [13, арк. 94], молочні продукти (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921 р.) [13, арк. 92] тощо. Згодом цю серію окремих натуральних податків було перетворено на єдиний натуральний податок – Декрет ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1922 р. «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922 – 1923 рр.» [14, арк.43 – 48].

Крім того, одночасно зі сплатою натурального сільськогосподарського податку селянам необхідно було сплачувати й інші податки в натуральній та грошовій формах (одноразовий податок на відбудову сільського господарства, загальногромадянський, трудгуж податок, подвірно-грошовий та ін.). Таким чином, у кінцевому результаті відсоток загального вилучення зерна у селян в 1921 – 1922 рр. становив щонайменше 26,4 %, що фактично дорівнювало обсягу продрозкладки на 1920 – 1921 рр. [3, с. 56 – 57].

Реакція селянства на НЕП, продподаток була стриманою, а до інших податків, «трудповинностей» – різко негативною. Пояснення цьому варто шукати в методах впровадження нової політики в 1921 – 1922 рр., що мало чим відрізнялися від методів проведення продрозкладки в роки «воєнного комунізму» [5, с. 138 – 139]. Встановлювалася кругова відповідальність селян за виконання продподатку. Відновили діяльність робітничо-військові заготівельні загони. Їх чисельність в республіці досягла 8 тис. чоловік [15, арк. 14].

12 серпня 1921 р. постановою Ради Праці і Оборони було запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові пості. Вони передбачали продовольче постачання частин у «повній нормі бойового пайка» селянами «без врахування продуктів, що були витрачені в рахунок податку». Однак, головне завдання введеної в село військової частини полягало не стільки у зборі продподатку, скільки «головним чином, в застосуванні, за відмову від добровільного виконання розверстки, репресивних заходів» [3, с. 57].

Селяни, які не мали можливості сплатити податок, підлягали штрафним санкціям, позбавлялися волі строком від двох тижнів, мали місце й примусові роботи (строком один місяць) або конфіскація майна. Жорстокість, з якою проводилась податкова кампанія 1921 р. та непомірний обсяг податку, значною мірою були зумовлені голодом, що розпочався в Росії та необхідністю забезпечити безперебійне постачання головних

промислових центрів і перш за все обох столиць – Москви та Петрограда. За перше півріччя з України до Росії було вивезено майже 3 млн. пудів хліба [3, с. 58 – 59].

У березні 1922 р. декретом ВЦВК та РНК СРСР «встановлювався одноразовий загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству та ліквідації наслідків голоду». Сплачувало його все працездатне населення неохоплених голодом районів в розмірі 1 крб. золотом.

Селяни районів України з низькою урожайністю від сплати продподатку не звільнялися, на відміну від селян російських районів. Крім того, південь республіки, який найдужче потерпав від голоду, залишався на самозабезпеченні.

Досвід проведення продподаткової кампанії 1921 – 1922 рр. з усією очевидністю розкрив її суттєві недоліки. В першу чергу це стосувалося кількості податків, натуральності їх основної частини. Це породжувало дорогий для утримання податковий апарат, високі витрати при збиранні, зберіганні та перевезенні вилученого [2, с. 72]. Крім того, неналагодженість і неготовність матеріальної бази державних органів призводили до псування продуктів через непристосованість й обмежену кількість відповідних приміщень, зібрані продукти витрачалися непродуктивно і розкрадалися [1, с. 198].

Більшовики, виявивши тверезість при оцінці ситуації, вже в грудні 1921 р. на XI конференції РКП(б) сформулювали завдання «спрощення, об'єднання та полегшення селянству умов сплати державних повинностей, більш справедливого їх розподілу». На підставі цього рішення 17 березня 1922 р ВЦВК видав декрет про єдиний натуральний податок на 1922 – 1923 рр., який мав скасувати дрібність та чисельність продподатку 1921 р. [2, с. 72 – 73]. Замість багатьох податкових одиниць залишалося шість: хліб, насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Єдиний натуральний податок встановлювався в натуральному вигляді і визначався заздалегідь [5, с. 139]. Це дало змогу селянству сплачувати податок продукцією за своїм вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Новий закон передбачав певні пільги, за яким деяким категоріям селян скасовувалася недодача за продподаток 1921 р., а за своєчасне виконання податку його загальний розмір зменшувався на 10%.

Подальший розвиток податкової справи в аграрному секторі економіки був у центрі уваги XII з'їзду РКП(б), що проходив у квітні 1923 р. Підвівши підсумки проведення податкових кампаній у попередні роки, більшовики прийняли спеціальну резолюцію «Про податкову політику на селі». В ній мова йшла про те, що перехід від продрозверстки до продподатку був лише першим кроком на шляху оновленого ставлення партії до селянства. У подальшому, на думку партійних лідерів, потрібно було відмовлятися від натуральної частки в оподаткуванні і повністю перейти до грошового оподаткування [2, с. 80].

З метою уніфікації податкової системи запроваджувався єдиний сільськогосподарський податок (Декретом ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 р.) [16, арк. 176 – 177 зв], який мав вирішити два основні завдання: надати можливість селянину вносити платежі державі в грошовій формі й об'єднати всі прямі державні податки, які несло на собі селянство, та водночас і всі прямі місцеві податки звести в єдиний прямий сільськогосподарський податок. Допускалися збори тільки на покриття потреб власного і сільського бюджетів. Об'єктом обкладання була нива, а поголів'я худоби враховувалося лише як додатковий показник заможності господарства [5, с. 140 – 141].

Відповідно до Декрету ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 р. «Про єдиний сільськогосподарський податок» на населення, що займалося сільським господарством, а

також на колективні та радянські господарства встановлювався на 1923 – 1924 рр. єдиний сільськогосподарський податок, замість податків, які стягувалися у 1922 – 1923 рр. з населення, що займалося сільським господарством, а саме: єдиного натурального податку, «трудгужподатку», подвірно-грошового податку, разового податку на відбудову сільського господарства (загальногромадянського податку) і місцевих податків, що накладалися губвиконкома та окрвиконкома на сільське господарство [16, арк. 176].

Податок обраховувався в житніх одиницях, але селяни могли сплачувати його й іншими продуктами або грошима за встановленим перевідним коефіцієнтом.

Перевідний коефіцієнт (еквівалент) був черговим винаходом радянської влади в її намаганні вилучити у селян якомога більше сільськогосподарських продуктів, заплативши їм якнайменше грошей. «Еквіваленти» були неадекватні ринковим цінам. Крім того, внаслідок різкого коливання курсу карбованця розмір податку в ході кампанії кілька разів змінював свою величину. Внаслідок цього селяни змушені були вивозити на ринок значно більшу кількість хліба, ніж це визначалось офіційно [3, с. 64].

На противагу попереднім податкам, єдиний сільськогосподарський податок селяни зустріли «співчутливо». Економічна ситуація на селі погирлялася.

Під час податкової кампанії спостерігався «ряд ненормальностей», спершу в самому апараті, а згодом – і в способах збору податку. Апарат був далеким від платників. Селянам доводилося подовгу простоювати в чергах біля заготконтор [5, с. 141 – 142]. Ще одним негативним чинником податкової кампанії залишалася розбіжність у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, так звані «ножиці цін», через які постійно змінювався грошовий еквівалент податку. Пуд жита у 1924 р. на ринку продавали за 65 коп., а пара чобіт коштувала 10 крб., фунт свинини віддавали за 25 коп., а 10 сірників – за 17 коп. [17, арк. 28]. Восени 1925 р., напередодні голодної зими 1926 р., більшість промислових товарів знову подорожчала на 50 – 100%, а податок збільшився у 6 – 7 разів. Якщо у 1924 р. він становив 5 крб., то у 1925 р. – вже 35 крб. [18, арк. 4].

Грошова частина податку поступово ставала переважаючою, у 1924 р. податок став повністю сплачуватися грошима. З 1 січня 1924 р. вилучення єдиного сільськогосподарського податку натурою припинялося. Вдале проведення та завершення грошової реформи у 1924 р. закріпило тенденцію грошового вилучення податків, створило передумови для переходу до грошового обрахування податкової ставки.

Із впровадженням грошового сільгосподатку на селі завершилась еволюція натурального оподаткування у грошове. Перехід до грошового обкладання значно розширював сферу обігу грошей, а найголовніше – перетворював сільське господарство із натурального у товарне [2, с. 122].

Перебудова єдиного сільгосподатку на 1924 – 1925 господарський рік відбувалася з урахуванням досвіду та результатів проведення податкової кампанії 1923 – 1924 рр. У січні 1924 р. проходив II Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому були вироблені нові засади оподаткування села. У відповідності з новою податковою концепцією 30 квітня 1924 р. ЦВК СРСР видав положення про єдиний сільгосподаток на 1924 – 1925 рр. Новий податок був відмінним від податку 1923 – 1924 рр. [2, с. 123].

Отже, основним джерелом поповнення промислового потенціалу України були податки з селянських господарств. Податкова політика радянської влади у першій половині 20-х років XX ст. спрямовувалася на вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції. Її проведення відбувалося воєнно-комуністичними

методами. 1923 – 1925 рр. характеризуються позитивними змінами в податковій сфері, порівняно з 1920 – 1922 рр.

Але в цілому державна податкова політика радянської влади, особливо на початку 20-х років ХХ ст., була спрямована передусім на досягнення політичної мети, а не стимулювання розвитку економіки республіки.

Джерела та література:

1. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (1917 – 1930рр.). – К.: Цифра-друк, 2006. – 303 с.
2. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.
3. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
5. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук: [б.в.], 2003. – 324 с.
6. Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 142 с. .
7. Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні 1920 – 22 рр. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Вип. IV. – Вінниця, 2002. – С. 63 – 67.
8. Історія селянства Української РСР. – Т. 2.: Від Великого Жовтня до наших днів / ред. кол. І.Компонієць, І.Ганжа, І.Слинько. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
9. Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 43. – 587 с.
10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 томах / під редакцією В.М. Литвина. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 606 с.
11. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / Україна крізь віки. У 13-ти томах. – Т. 11. – К.: Альтернативи, 1999. – 420 с.
12. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 502 с.
13. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 12.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 520.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2065. – Оп. 1. – Спр. 535
16. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 859.
17. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 25.
18. Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1887.

Аннотація

В статье анализируются особенности налоговой политики советской власти в украинской деревне в первой половине 20-х годов XX в..

Ключевые слова: «военный коммунизм», единый сельскохозяйственный налог, натуральный налог, НЭП, налоговая политика.

Annotation

This article analyzes the features of the tax policy of Soviet power in the Ukrainian village in the first half of 20th years of XX century.

Key words: "war communism", equivalent, single agricultural tax, NEP (New Economic Policy), tax policy, grocery tax.